

بسمه تعالی

تبیین راهکارهای موثر در تربیت دینی نسل رسانه زیست

استاد راهنما: فریبا زینی

نویسندگان: فاطمه اصلانی زیبا خانی پور.

الهام محمدی الهام نعمت زاده

حوزه علمیه صادقیه خواهران آذرشرقی

چکیده

رسانه‌ها به عنوان مهم‌ترین منبع کسب اطلاعات انسان امروزی مطرح‌اند و نقش خطیری در شکل دادن به پندارهای افراد درباره جهان پیرامونی شان دارند؛ به گونه‌ای که با ارائه اطلاعات گوناگون به مخاطبان، دانش و نگرش آنها را تحت تاثیر قرار می‌دهند.

هدف در این پژوهش شناخت راهکارهای علمی و عملی و بکارگیری آنها در تربیت دینی فرزندان است و اینکه این راهکارها باعث می‌شود که کودکان و نوجوانان جامعه اسلامی تحت نظام رسانه‌ای غرب تربیت نشوند و این راهکارها جلوی آسیب روحی و روانی کودکان را گرفته. مقاله حاضر با روش توصیفی- تحلیلی درصدد بررسی و تبیین راهکارهای موثر در تربیت دینی نسل رسانه زیست می‌باشد و از آنجایی که گردآوری اطلاعات و مطالب مربوط به این موضوع با استفاده از کتاب‌ها و مقالات بوده در این صورت مقاله به صورت روش کتابخانه ارائه می‌گردد.

در تحقیق که مورد بررسی قرار گرفته ویژگی‌ها و شاخص‌های رسانه بر تربیت دینی بررسی شده، تاثیرات مثبت و منفی رسانه‌ها بر باورها و رفتار دینی نسل جوان مورد مطالعه قرار گرفته و همچنین راهکارهای علمی و عملی بر تربیت دینی نسل رسانه زیست هم ارائه شده است.

کلید واژه‌ها: تربیت، رسانه، فاصله نسلی

مقدمه

امروز ابزارهای نوین اطلاعاتی، تلفن همراه و شبکه‌های اجتماعی جز جدایی ناپذیر زندگی انسان‌ها است و فضای گفتگویی جدیدی را ایجاد نموده است. اما با تمام ویژگی‌های مثبتی که دارد باعث شده دانش آموزان از تربیت صحیح خانواده و مدرسه بازمانند، باید از فرصت‌هایی که جهانی شدن پیش روی آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان قرار می‌دهد، استفاده کرد و برای کاهش آثار منفی آن تدبیری اندیشید. رسانه‌ها با وسعت دامنه خود حکم دانشگاه عمومی را دارند که با همه اقشار جامعه سر و کار دارد.

در عصر جدید که عصر فناوری ارتباطات و اطلاعات و نیز عصر تغییر نام گرفته، رسانه‌های نوین با درنوردیدن فاصله‌های مکانی و زمانی تمامی عرصه‌های مختلف زندگی بشر به ویژه تعلیم و تربیت را دگرگون ساخته و معنا و مفهوم تازه‌ای به آن بخشیده. تربیت در عصر اطلاعات به خانواده و مدرسه ختم نمی‌شود و رسانه جایگاه ویژه‌ای را در زندگی کودکان و نوجوانان باز کرده است.

رسانه‌ها با ارائه محتوای متنوع، بسیار گسترده، تاثیرات شگرفی بر سبک زندگی کودکان دارد و نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارهای آنها ایفا می‌کند. کودکان در دنیای رسانه با الگوهای متفاوت و مختلفی از سبک زندگی تا رفتارهای اجتماعی آشنا می‌شوند و این تاثیر رسانه‌ها بر تربیت کودکان به عنوان یکی از مسائل حیاتی در زمینه‌های مختلف مطرح می‌شود.

از آنجایی که تاثیر رسانه‌های مختلف بر تربیت کودک از جانب خانواده‌ها امروز تبدیل به نگرانی شده است درجه نفوذ رسانه در جوامع و تاثیرات آن به حدی است که آموزش رسانه، به ضرورتی اجتناب ناپذیر تبدیل شده، اگر والدین نتوانند رسانه را مدیریت و تدبیر کنند نقش رسانه‌ها در تربیت کودک بالاتر از نقش والدین خواهد بود و از نقش والدین هم موثرتر واقع می‌شود.

پس آموزش رسانه هم به والدین و هم به کودکان خیلی لازم است. آموزش رسانه به افراد می‌آموزد که پیام و محتوای دریافت شده را تفسیر کند و در این صورت، مناسب‌ترین رسانه را انتخاب نماید.

با توجه به مطالب گفته شده، در این مقاله سعی بر این است که تا راهکارهای علمی و عملی در بعد تربیت دینی نسل رسانه زیست ارائه گردد.

درباره موضوع رسانه مقالات زیادی در ابعاد مختلف به رشته تحریر در آمده است مثلاً در مقاله موانع و راهکارهای موثر در تربیت دینی نسل جوان نوشته سادئی به جذابیت‌ها، قابلیت‌ها و ویژگی‌های خاص فضای مجازی اشاره شده و آن را به محیطی برای تعاملات اجتماعی مبدل کرده است.

پس اصول حاکم و مهارت‌های فنی و رفتاری، لازمه تعامل در محیط‌هاست. یا در مقاله دیگری با عنوان نقش و تاثیر رسانه‌ها در تربیت اجتماعی دینی کودکان نوشته احسانی تاثیر اینترنت را در زمینه اجتماعی از سه بعد، کارکرد خانواده، فعالیت‌های اوقات فراغت، آزادی‌های مدنی و پنهانکاری مورد بررسی قرار دارد و به این نتیجه رسیدند که تاثیر فضای مجازی بر کم شدن فعالیت و مشارکت در دوران خانواده منجر شده است.

یا در مقاله دیگری با عنوان نقش رسانه‌ها در تبیین هویت دینی نوشته انوری آمده است که ابزارهای فناوری نوینی مانند شبکه رایانه‌ای و اینترنت، به افقی تازه برای اعمال خشونت تروریست‌ها بر ضد امنیت اجتماعی در فضای گسترده بدون مرز تبدیل شده است.

و در این مقاله سعی بر این است که به راهکارهای تربیت دینی نسل رسانه زیست مورد تبیین قرار گیرد چون در مقالات فوق به این اشاره نشده است.

هدف از این پژوهش شناخت راهکارهای علمی و عملی و به کارگیری آنها نقش در تربیت دینی فرزندان و اینکه باعث می‌شود کودکان و نوجوانان جامعه اسلامی تحت نظام رسانه‌ای غرب تربیت نشوند و تاثیر نپذیرند و این راهکارها می‌تواند جلوی آسیب روحی- روانی کودکان را گرفته در نهایت کودکان با استفاده درست از فضای مجازی روی آورده و به دنبال جایگزینی بهتر باشد. حال به این سوالات پاسخ داده می‌شود که ویژگی و مختصات نسل رسانه زیست چیست و تفاوتی با نسل‌های پیشین دارد؟

مهم ترین ویژگی‌ها و شاخص‌های رسانه‌ها که بر تربیت دینی نسل جدید تاثیر می‌گذارد کدامند؟

رسانه‌ها چه تاثیرات مثبت و منفی در باورها و رفتار این نسل جوان داشته است؟
و در آخر، راهکارهای علمی و عملی بر تربیت این نسل رسانه زیست کدام‌ها هستند؟

مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی در صدد بررسی و تبیین راهکارهای موثر در تربیت دینی نسل رسانه زیست می باشد و از آنجایی که گردآوری اطلاعات و مطالب مربوط به این موضوع با استفاده از کتاب ها و مقالات علمی بوده در این صورت مقاله به صورت روش کتابخانه ای ارائه می گردد.

۱. ویژگی های نسل رسانه زیست

- این نسل با فناوری های دیجیتال از دوران کودکی آشنا شده و اینترنت، تلفن های هوشمند و رسانه های اجتماعی را به عنوان بخشی طبیعی از زندگی می پذیرند. حضور فعال آن ها در رسانه های اجتماعی باعث شده تا نه تنها مصرف کننده پیام ها باشند، بلکه تولیدکننده پویا و مشارکت کننده در محتوای رسانه ای نیز باشند.

- نسل Z دسترسی سریع و گسترده به اطلاعات را دارد و این امر بر نحوه یادگیری، تصمیم گیری و ارتباطات اجتماعی آن ها تأثیر عمیقی گذاشته است.

- از نظر فرهنگی، این نسل به شدت به تنوع فرهنگی، اجتماعی و جنسیتی اهمیت می دهد و نسبت به مسائل اجتماعی و محیط زیستی حساس است.

- در مواجهه با اشتغال و زندگی، واقع بین، عمل گرا و به دنبال امنیت مالی و ثبات است. آن ها به فناوری های نوین در محیط کار علاقه مند هستند و خواهان انعطاف پذیری و بهره مندی از قابلیت های دیجیتال برای پیشرفت شخصی و حرفه ای اند.

۲. تفاوت های نسل رسانه زیست با نسل های پیشین

- نسل های پیشین بیشتر در دوره ای رشد کردند که رسانه های سنتی (رادیو، تلویزیون) و سپس اینترنت اولیه نقش اصلی را داشتند و ارتباطات غالباً رو در رو یا از طریق رسانه های خطی بود، ولی نسل Z در عصر شبکه های اجتماعی و رسانه های تعاملی بزرگ شده است.

- نسل سابق عموماً واقع گرا، مستقل و کاملاً متکی به خود است و بیشتر به تکنولوژی های دیجیتال اولیه دسترسی داشتند، اما نسل Z اولین نسلی است که در یک محیط کاملاً دیجیتال و شبکه ای زیسته است.

- رویکرد نسل رسانه زیست به رسانه ها کاملاً فعال و مشارکتی است، در حالی که نسل های قبل تر بیشتر مصرف کننده منفعل بودند.

- به ارزش‌ها و مسائل اجتماعی و محیطی توجه بیشتری دارد و این موضوع در رفتار رسانه‌ای و انتخاب‌های زندگی آن‌ها بازتاب پیدا می‌کند. (فتحی، ۱۳۹۰، ص ۷)

نسل Z تمایل به ارتباطات کوتاه، فوری و غنی از تصویر و ویدیو دارد؛ به گونه‌ای که اپلیکیشن‌هایی مانند اینستاگرام، تیک‌تاک و واتس‌اپ ابزارهای اصلی ارتباطی‌شان هستند. برخلاف نسل‌های پیشین که ارتباطات طولانی‌تر، رسمی‌تر و مبتنی بر متن مانند ایمیل یا تماس‌های تلفنی بودند، نسل Z بیشتر به پیام‌های کوتاه، استوری‌ها و ویدیوهای کوتاه علاقه دارند. (چاووشی، بی تا، ص ۳-۴)

این نسل عادت دارد همزمان چندین کار را انجام دهد؛ مثلاً همزمان پیام بفرستد، ویدیو ببیند و موزیک گوش کند. این ویژگی به آن‌ها کمک می‌کند در محیط‌های پرشتاب امروزی بهتر عمل کنند، اما ممکن است تمرکز و عمق در انجام کارها را کاهش دهد. چنین سبک چندوظیفه‌ای در نسل‌های پیشین کمتر دیده می‌شد.

نسل Z به عنوان نسلی که با فناوری و رسانه‌های اجتماعی بزرگ شده است، برای تصمیم‌گیری‌های خرید خود به شدت به محتوای بصری، توصیه‌های اینفلوئنسرها و نظرات کاربران اعتماد دارد. آن‌ها قبل از خرید محصولات، به طور گسترده‌ای نظرات آنلاین را می‌خوانند و بیشتر تحت تاثیر تبلیغات غیرمستقیم، محتوای تولیدشده توسط کاربران و پیشنهادات شخصی‌سازی‌شده قرار می‌گیرند. این نسل بسیار حساس به اصالت و شفافیت محتواست و تبلیغات سنتی برایشان جذابیت کمتری دارد. (سلیمانی، ۱۳۹۹، ص ۱۰)

۳. ویژگی‌ها و شاخص‌های رسانه بر تربیت دینی نسل جدید

۳-۱. اهمیت و ضرورت تربیت دینی

تربیت دینی برای انسان همانند دیگر نیازهای اساسی او از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا در چنین تربیتی به همه ابعاد وجودی انسان توجه شده است اما در تربیتی که در آن دین جایگاهی نداشته باشد، بسیاری از فضایل که سبب کمال واقعی انسان هست نادیده گرفته می‌شود زیرا اساس تربیت‌های دینی توجه دادن به فضایل روحی و معنویات، توسعه دادن نظریه‌های محدود مردم از این چهار دیواری کوچک جهان مادی، به یک فضای غیر متناهی و جهان نورانی غیبی است. بیشتر تحقیقات امروزی در پرتو دستورات دینی انجام نشده و به پرورش ابعاد واقعی انسان توجهی نکرده و این در حالی است که (انسان عصاره هستی و دارای قوا و استعدادهای

های تربیتی فضای مجازی عملیاتی ساخت. علاوه بر این برخی اقدامات که جنبه زمینه سازی و بستر سازی برای استفاده بهینه از فضای مجازی دارند، نیز میتواند مورد توجه قرار گیرد. در ادامه به برخی از راهکارهای بهبود شرایط تربیتی فضای مجازی با تاکید بر آیات قرآن کریم و سیره امام رضا (علیه السلام) اشاره می شود:

۵-۱. فرهنگ سازی استفاده بهینه و درست از امکانات فضای مجازی

یکی از زمینه های چالش برانگیز تربیت در فضای مجازی، عدم فرهنگ سازی کافی و به موقع برای استفاده صحیح از امکانات فضای مجازی است. اکثر فناوریهایی مدرن امروزی خاستگاه غربی دارد و متناسب با فرهنگ کشورهای غربی طراحی شده است و بدون هماهنگ سازی با فرهنگ ملی دیگر کشورها و بدون بستر سازی های لازم، وارد کشورها شده و چالش های بسیاری را در تناقضات فرهنگی ایجاد کرده است. نبود فرهنگ استفاده صحیح از فضای مجازی، باعث استفاده های بی رویه، بدون برنامه ریزی و در مواردی باعث سوءاستفاده از آن شده است. با وجود این نباید به وضع موجود رضایت داد و همه مسئولان فرهنگی باید برای بهبود فرهنگ استفاده صحیح از فضای مجازی تلاش کنند. اینترنت در جامعه ما هنوز به دلیل تأخیر فرهنگی و نبود سواد کافی اینترنتی میان کاربران، کارکردهای اصلی و مهم خود را به دست نیاورده است. فرهنگ سازی استفاده بهینه از فضای مجازی به نوعی همان ایجاد حس مسئولیت پذیری بابت انتخاب گزینه های سالم به هنگام استفاده از اینترنت است. به عبارتی کودکان یاد میگیرند در برابر مسائل مختلفی که ممکن است در فضای سایبر تجربه کنند گزینه های شایسته ای داشته باشند. (نوروزی، ۱۳۹۶، ص ۱۲)

۵-۲. آشنا کردن متولیان تربیت با فضای مجازی

یکی دیگر از دلایل چالش برانگیز در مسئله تربیت در فضای مجازی ناآشنایی متولیان تربیت با فضای مجازی و خطرات آن است. امروزه به دلیل گسترش سریع فناوری، کمتر والدین و معلمان را میتوان یافت که با مضرات و خطرات فضای مجازی آشنا باشند و برای رهایی از آن خطرات برنامه و راهکار عملی داشته باشند. این نکته نیز مهم است که متولیان تربیت در قبال چالشهای تربیت در فضای مجازی مسئول اند و باید برای برطرف کردن این چالشها هر چه سریعتر اقدام کنند. (نوروزی، همان، ص ۱۴)

۳-۵. تولید و توسعه تولیدات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی

یکی دیگر از زمینه های چالش برانگیز در فضای مجازی در عرصه تربیت، حجم کم برنامه های سالم و متناسب با فرهنگ ملی و اسلامی، در مقایسه با حجم برنامه های مخرب فضای مجازی است. حضور مصلحان دلسوز در فضای مجازی را نمیتوان نادیده انگاشت، اما حضور مخربانه شیطان صفتان، به شدت فضای مجازی را تحت کنترل خود گرفته است. در مقابله با این چالش، بهترین راهکار جایگزینی فرهنگی و توسعه و تولید محصولات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی است. ایجاد سایت هایی جامع، پویا، به روز و چندزبانه درباره آموزه های دینی که بتواند این آموزه ها را تبیین کند و تمام شبهات و سؤالات مطرح شده در این زمینه را پاسخ گوید، راهکار مهم دیگری است. تربیت جهادگران مجازی در برابر تهاجم دشمن، دیگر شیوه تقابل است. این جهادگران، باید آموزش های مهارتی لازم در دو جنبه علمی و فنی مانند علوم رایانه ای، زبان خارجی و ... را به طور دقیق و حساب شده فرا بگیرند. (نوروزی، همان، ص ۱۷)

۴-۵. نظارت و همراهی با فرزندان در استفاده از فضای مجازی

خطرها و آسیب های اینترنت که همه کاربران در معرض آن قرار دارند، برای کودکان و نوجوانان خطری مضاعف محسوب می شود، چرا که شرایط سنی، امکان مواجهه درست با این خطر را برای آنها مشکل تر میکند. قرار گرفتن در معرض محتوای هرزهنگارانه، تنها یکی از این خطرهاست. در مقابله با این چالش، یکی از راهکارهای کارآمد، نظارت و همراهی والدین با فرزندان در استفاده از فضای مجازی است. بدیهی است که اگر خودکنترلی از سوی فرزندان و نظارت از سوی والدین نباشد امکان فساد و تباهی فراهم می شود. (نوروزی، همان، ص ۱۹)

۵-۵. ترغیب به استفاده کمتر از فضای مجازی و ایجاد جایگزین

امروزه اینترنت در زندگی اجتماعی، جای دوستان و نزدیکان را گرفته و در حقیقت جایگزین روابط دوستانه و فامیلی شده است. افرادی که ساعتها وقت خود را در سایت های اینترنتی می گذرانند بسیاری از ارزشهای اجتماعی را زیر پا می نهند. چرا که فرد دیگر فعالیتهای اجتماعی خود را کنار میگذارد و به فعالیتهای فردی روی می آورد. (نوروزی، همان، ص ۲۱)

«نتایج پژوهش شاندرز نشان داد که استفاده زیاد از اینترنت با پیوند ضعیف اجتماعی مرتبط است. برعکس کاربرانی که از اینترنت کمتر استفاده میکنند، بطور قابل ملاحظه ای با والدین و دوستانشان ارتباط بیشتری دارند.» (نوروزی، همان)

بررسی محققان نشان می دهد شاید هیچ گاه کاربران اینترنت از افسردگی و انزوای اجتماعی خود آگاه نباشند و در صورت آگاهی آن را تایید نکنند اما ماهیت کار با اینترنت چنان است که فرد را در خود غرق می کند و مانع از ارتباط اجتماعی او با محیط فیزیکی اطراف می شود. کودکان و نوجوانانی که بی اندازه در فضای مجازی حضور دارند، کمتر تمایل به شرکت در جلسات عمومی و خانوادگی از خود نشان می دهند و تنهایی و ارتباط نداشتن را بر این گونه روابط ترجیح می دهند. این مسئله در بلند مدت آثار سوء زیادی را به بار خواهد آورد به طوریکه شاید کودک یا نوجوان هرگز نتوانند جایگاه اجتماعی مناسبی را برای خود کسب کنند یا هرگز نتوانند از حقوق اجتماعی خود دفاع کنند.

۵-۶. تقویت عقاید و باورهای دینی

بهترین راهکاری که در مواجهه با آسیب ها و چالش های فضای مجازی می توان ارائه داد، تقویت عقاید و باورهای دینی است. این تقویت و استحکام بخشی، به ویژه درباره باورهایی که دشمن روی آنها تمرکز بیشتری کرده و سعی در تخطئه و یا به انحراف کشیدن آنها دارد، ضروری تر به نظر می آید. این راهکار، عمومی است و هر انسان متعهدی باید خود را مجهز به این سلاح کند. در حقیقت در مقام تربیت باید چنان تربیت شویم که فساد محیط و جامعه در ما تأثیر نگذارد. (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۱۷۹). یکی از کارآمدترین راهها برای مقابله با نکات منفی فناوری اطلاعات در فضای مجازی تربیت افراد براساس اخلاق اسلامی و دینی است که افراد از درون کنترل میشوند. یعنی التزام قلبی پیدا میکنند که به طرف کارها یا موارد ناشایست نروند. (نوروزی، همان، ص ۲۳)

۵-۷. بصیرت بخشی و آگاهی دادن به کاربران

«بصیرت» در اصطلاح عبارت است از آن معرفتی که انسان به واسطه آن میان حق و باطل در امور دینی و دنیوی تمیز می گذارد. (نوروزی، همان، ص ۲۵)

۵-۸. بهره گیری از اصول تربیتی اسلامی

از دیگر راهکارهای تربیت در فضای مجازی، بهره گیری از اصول تربیتی اسلامی است. بررسی آیات قرآن کریم و سیره اهل بیت (علیهم السلام)، اصول و ضوابط و قواعد بسیاری را در عرصه تربیت تبیین میکند که همین اصول میتواند در عرصه تربیت در فضای مجازی نیز مورد استفاده قرار گیرد. اصولی مانند تشویق، تنبیه، تکرار، تذکر و... در این روش والدین و مربیان می توانند با توجه به شرایط مخاطب او را به استفاده بهینه از فضای مجازی تشویق کنند و در صورت نیاز او را مورد بازخواست و تنبیه قرار دهند. در واقع هنگامی که فرزندان از جنبه‌های مثبت اینترنت استفاده میکنند مورد تحسین قرار گیرند تا در دفعات بعدی به این روند ترغیب شوند. (نوروزی، ۱۳۹۶، ص ۲۷)

نتیجه گیری

تربیت دینی نسل رسانه‌زیست در عصر فناوری‌های نوین و رسانه‌های دیجیتال با چالش‌های متعددی مواجه است. در دنیای کنونی، رسانه‌ها به‌ویژه رسانه‌های اجتماعی، تأثیرات عمیقی بر رفتار و باورهای دینی نسل جوان دارند. از یک سو، این رسانه‌ها می‌توانند به عنوان ابزاری برای تقویت آموزه‌های دینی و ارتقای آگاهی دینی عمل کنند، و از سوی دیگر، به دلیل گستردگی و تأثیر سریع، ممکن است با انتشار اطلاعات غلط و ارزش‌های غیرمذهبی، باعث تضعیف و ابهام در باورهای دینی شوند.

می توان به این نتیجه مهم رسید که برای مقابله با این چالش‌ها، نیاز به راهکارهای مؤثری در جهت آموزش و آگاهی بخشی نسل جدید در برابر محتوای رسانه‌ای است. از جمله این راهکارها، آشنا کردن متولیان تربیت با فضای مجازی، تولید و توسعه تولیدات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی، و ترغیب به استفاده کمتر از فضای مجازی و ایجاد جایگزین است.

در نهایت، موفقیت در تربیت دینی نسل رسانه‌زیست مستلزم همکاری هماهنگ میان خانواده، نهادهای دینی و رسانه‌ها است تا بتوان این نسل را با استفاده از رسانه‌ها، در مسیر تقویت و حفظ ایمان و ارزش‌های دینی هدایت کرد.

فهرست منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم

الف) کتب فارسی

۲. خمینی، روح الله، صحیفه نور، جلد ۱۶، نوبت چاپ ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۶۸

۳. قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۳، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ ۱۱،

۱۳۸۳

ب) مقالات

۴. احسانی، حمیده، "نقش و تأثیر رسانه‌ها در تربیت اجتماعی و دینی کودکان، نوجوانان، جوانان و خانواده" مجله‌نخبان علوم و مهندسی، ج ۲، شماره ۶، ۱۳۹۶

۵. سلیمانی، مجید، "تحلیل مصرف فرهنگی و رسانه‌ای نسل‌های رسانه‌ای در رسانه-های اجتماعی" شماره ۲، فصلنامه علمی-پژوهشی، ۱۳۹۹/۱۲/۱۳.

۶. فتحی، سروش، مطلق، معصومه، «جهانی شدن و فاصله نسلی»، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی، بی تا

۷. مظلومیان، سعید؛ ماهیگیر، فرید، "بررسی تأثیرات مثبت و منفی تکنولوژی و رسانه-ای جمعی در تعلیم و تربیت"، بی جا، ۱۳۹۶

۸. محمدی، فرشته، "ویژگی‌های رسانه تأثیر گراز منطبق با آموزه‌های دینی"، مطالعات رسانه و امت، سال اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

۹. نوروزی، مجتبی؛ کاظمی، ابوالفضل؛ شاهمرادی، سیده فاطمه، "راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی"، فصلنامه فرهنگ رضوی، سال پنجم، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۹۶

۱۰. واعظی، سید حسین؛ کریمی، حمداله، "ویژگی‌ها و اصول رسانه دینی و غیر دینی مبتنی بر تربیت اسلامی و تعامل با رسانه" مطالعات رسانه و امت، سال اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

ب) سایت

۱۱. چاوشی، سید علی، شناخت نسل Z و راه‌های تعامل با آن، www.civilcia.com